

viteit. 'Door lezen wijder horizont' bewijst dat er veel vrouwen zijn die omstreken en avant-gardistische boeken lezen, en ik ben er zonder meer van overtuigd dat er buiten het Damesleesmuseum nog veel meer vrouwen zijn die dat ook doen. Maar om wat voor percentages het in verleden en heden gaat, daarop hebben we nog steeds geen antwoord. Ik vrees dat het gebrek aan dat antwoord de bovenstaande clichés nog wel een tijdje in leven zal houden. Dit wordt nog versterkt door het feit dat er naast het DLM maar weinig andere damesleesmuseumen geweest zijn: er waren er in Amsterdam en Nijmegen en waarschijnlijk ook in Leeuwarden en Arnhem, maar alleen over dat van Amsterdam zijn nog gegevens te vinden, dus de andere drie zullen geen belangrijke rol hebben gespeeld.

De exclusiviteit van het ledenbestand van het DLM werd en wordt bevorderd door ballotage. Een nadere uiteenzetting van deze ballotage ontbreekt echter. Hierdoor blijft de lezer met diverse vragen zitten. Hoe werkt die ballotage precies? Welke criteria worden gehanteerd? Welke effecten heeft het ballotagesysteem?

In de introductie maakt Lizet Duyvendak duidelijk dat de oprichters van het DLM contact hadden met vergelijkbare instellingen in Scandinavië. Ook wijst ze op het omvangrijke bezit aan oorspronkelijke Scandinavische boeken. Ze noemt in dat verband een van de pioniers van het DLM, de feministe en vertaalster Scandinavische talen Margaretha Meyboom, en verwijst naar de populariteit van Scandinavische literatuur in Nederland rond 1900. Ik mis hier echter een breder kader. In ons land werd Scandinavië in deze periode namelijk niet alleen op literair gebied als lichtend voorbeeld gezien, maar ook op maatschappelijk gebieden als sociale zorg, vrouwenemancipatie, coöperatieve beweging, volksopvoeding, volksgezondheid, natuurbescherming, kunstnijverheid, monumentenbescherming, enzovoort. Talloze publicaties, onder andere van Margaretha Meyboom, getuigen hiervan. Met name feministische en educatieve motieven hebben zeker een rol gespeeld bij de oprichters van het DLM. Zo vindt men onder andere de boeken van de Noorse Nobelprijswinnaar en ethisch feminist en volksoepvoeder Bjørnstjerne Bjørnson in de collectie.

Deze paar kritische opmerkingen nemen niet weg dat Lizet Duyvendak met deze studie een belangrijke en inspirerende bijdrage heeft geleverd aan het literatuursociologisch onderzoek naar het leesgedrag van vrouwen en aan de geschiedschrijving van de Nederlandse leescultuur.

Diederik Grit

De huid vanzelfsprekend bewonen: literair existentialisme en mystiek bij Ellen Warmond / Trudy van Wijk. – Maastricht: Universitaire Pers Maastricht, 2003. – 279 p.; 24 cm. Proefschrift Universiteit Maastricht. isbn 90-5278-387-X Prijs niet opgegeven

Trudy van Wijk onderzoekt 'op welke wijze Ellen Warmonds affiniteit met existentialistische ideeën zowel inhoudelijk als formeel tot uiting komt in haar werk', wat haar bijdrage aan het literair existentialisme is en of 'enkele mystiek aandoende' gedichten 'een breuk impliceren' in dit oeuvre. Zij beoogt daarmee noch een literair-historische situering, noch een invloedenstudie, maar een verheldering van betekenissen en samenhang in het literaire werk door middel van het inzetten van enkele filosofische noties. Als hermeneutisch interpretatiekader kiest zij voor de existentialistische fenomenologie, in aansluiting op Van Stralen 1996, van wie ze de thema's en motieven overneemt, evenals zijn opvatting van engagement, en de onderscheiding van het literair existentialisme in een ethische en esthetische variant. In aanvulling op Van Stralen geeft ze een schets van het literair existentialisme in Nederland, een overzicht van existentialistische literaire technieken aan de hand van Kern 1970, en commentaar op de 'mannelijke', 'eenzijdige' Sartre met behulp van *Fenomenologie van de waarneming* van Merleau-Ponty. Ze wil uitdrukkelijk niet alleen aan de neerslag van filosofische ideeën, maar ook aan de literaire verwerking aandacht besteden, en ze wil de poëzie toevoegen aan het gebied waarin naar existentialistische literaire teksten gezocht kan worden. Sterke uitgangspunten dus, die het Nederlands debat over het literair existentialisme een nieuwe impuls geven.

Ze begint met een bespreking van Warmonds enige roman, helaas aan de hand van een gescheiden en puntsgewijze behandeling van m.i onlosmakelijk verbonden kenmerken. In hoofdstuk 3 komen de literaire technieken aan bod aan de hand van Kern 1970; de existentiële thematiek komt in hoofdstuk 4 aan de orde aan de hand van 'de grenssituatie' en 'de ander als katalysator' en in hoofdstuk 5 aan de hand van 'engagement' en de overige aan Van Stralen ontleende motieven. De existentiële grenssituatie komt er glashelder uit tevoorschijn; de keuzeproblematiek (die centraal staat in deze roman, p. 49) en de rol van de ander (die de hoofdpersoon tot een keuze dwingt, p. 69) niet. De keuzes die genoemd worden zijn: 'de keuze tussen leven en dood, tussen erotiek en vriendschap, tussen terugvallen in alledaagse zekerheden of opnieuw vormgeven aan

je leven' (p. 49), 'tussen anti-lichamelijkheid en erotiek' (p. 59) en 'tussen Lebensbejahung en Lebensverneinung' (p. 111). Op p. 87 blijkt dat hoofdpersoon Hans twee hiermee niet genoemde keuzes heeft gemaakt. De eerste is een keus voor een bestaan als reclametekenaar in plaats van als kunstschilder. De 'ander' is hier vriend en leermeester Bert die hem als kunstenaar wil blijven zien. Volgens Van Wijk acht Hans zijn integriteit als kunstenaar niet in het geding bij zijn werk om den brode; dit zou betekenen dat hij niet heeft gekozen. Op p. 70 heeft ze echter, met behulp van citaat en m.i. terecht, gesteld dat Hans niet langer in zijn kunstenaarschap gelooft. Hans' tweede keuze is zich meer te richten op het doen dan op het denken. Waarschijnlijk verwijst Van Wijk hier naar het moment dat op p. 82 wordt geciteerd (n.b: het citaat loopt tot onderaan de bladzijde). Het inzicht dat tot deze keuze leidt is volgens Van Wijk Merleau-Pontiaans, maar zo, in zijn algemeenheid gesteld, wijst de beslissing naar tal van existentialisten, niet in de laatste plaats naar Sartre. Deze bracht immers het strenge axioma 'de mens is wat hij doet' naar voren in zijn geruchtmakende, al in 1952 in het Nederlands vertaalde 'L'existentialisme est un humanisme'.

Van Wijks conclusie dat Hans kiest voor een positieve aanvaarding (Van Stralens tweede vorm van engagement) gaat strikt genomen buiten de roman, die begint en eindigt met de existentiële ervaring van de grenssituatie en het *echec*. Toch ben ik geneigd dit met haar eens te zijn, vanwege de twee op p. 87 beschreven 'keuzes'. Vanwege de positieve aanvaarding behoort de roman tot het esthetisch existentialisme.

Volgens Van Wijk zijn zowel het 'conflictmodel' van Sartre als het 'ambigüiteitsmodel' van Merleau-Ponty nodig voor de verheldering van de roman, omdat in de protagonist een spanningsveld bestaat tussen vervreemding en prereflexieve ervaring van eenheid, en omdat het model van Merleau-Ponty meer diepgang en reliëf verleent (p. 111). Is het op zich al opvallend dat iemand beide modellen tegelijk kan aanhangen, in het geval van de roman wordt niet aannemelijk gemaakt dat Merleau-Ponty van toepassing is. Het is een en al vervreemding wat de klok slaat (o.a. p. 83) en de eenheidservaring in de erotiek wordt bereikt door voor de verstorende invloed van de blik van de ander (o.a. p. 78) en de rationaliteit (p. 82) bewust en met opzet de ogen te sluiten. Er is dus geen sprake van verzoening tussen mens en wereld met inbegrip van de ander, of van het communicatieve element in blik en aanraking waarover Merleau-Ponty het in Van Wijks eigen woorden (p. 66, 78) heeft.

Het onderzoek van de roman wordt afgesloten met een bespreking van zijn receptie, waarbij niet alle toenmalige recensies worden betrokken. Van Wijk constateert dat geen van de recensenten naar het existentialisme verwijst (Rubinstein doet dit volgens mij wel) maar vraagt zich niet af hoe dat komt. De vraag naar de invloed van genderspecifieke argumentatie bij de beoordeling wordt gesteld, maar niet beantwoord.

Hoofdstuk 6 bekijkt het existentialisme in Warmonds poëzie en eerdere studies over dit laatste. Dat de belangrijke existentiële thema's in de gedichten worden aangetroffen is af te leiden uit Van Wijks behandeling van het spiegelmotief (verhelderd door middel van niet-existentiële denkers als Lacan en La Belle), waarbij de grenssituatie, de ander en de keuze terloops tevoorschijn komen. Van Wijk zet door een zorgvuldige analyse van de gebruikte metaforen ook hier de deur naar het ambigüiteitsmodel open na die van het conflictmodel. Behalve aan bovengenoemde thema's wordt in de paragraaf over het spiegelmotief veel aandacht besteed aan de lichaamsbeleving, die ook aan bod komt bij de 'gesloten ruimtes' en in een eigen paragraaf. In de laatste wordt gewezen op de poëtische middelen voor de prereflexieve eenheidservaring: infinitiefconstructies, synesthesie, beelden voor preverbaliteit en signaalwoorden.

In hoofdstuk 7 wijst Van Wijk op 'abstraheringstechnieken' bij Warmond, zoals een voorkeur voor de hij-vorm. Haar eerste voorbeeld is 'Dichter' uit *Proeftuin*; de mogelijkheid dat dit gedicht (over Achterberg?), evenals 'Carrière I', een portret van een bepaalde mannelijke auteur zou kunnen zijn, wordt niet overwogen. De strekking van het hoofdstuk is dat 'de abstracte Warmond' aan gendercodering ontsnapt; de conclusie is dat ze daarmee de invulling van het existentialistisch vrijheidsthema verruimt.

Hoofdstuk 8 bespreekt Sartres opvattingen over poëzie en wijst een politiek engagement aan in enkele gedichten en interviews. Het bewijs voor de existentialistische signatuur ervan berust voornamelijk op de interviews, en is nogal mager.

Hoofdstuk 9, 10 en 11 behandelen het 'mystiek aandoende' werk van Warmond. Vanuit het verlangen naar unificerende ervaringen en ontsnapping aan de rationaliteit stapt Van Wijk van Merleau-Ponty over naar de non-dualistische beleving van het zijn in de mystiek. Of de religieuze en niet-religieuze 'zachte' varianten van het existentialisme hier iets te bieden hebben wordt niet nagegaan. Van Wijk sluit vooral aan bij Van de Watering 1979, nadat ze ook diens 'conflictmodel' geamendeerd heeft, en bespreekt War-

monds bijdrage aan het mystieke lexicon.

Dit boek bevat rustige, elkaar kruisende rondwandelingen, met mooie doorkijkjes en vergezichten. Zorgvuldige besprekingen en interpretaties van primaire en secundaire literatuur maken het mogelijk in debat te gaan, en nader onderzoek te verrichten naar overeenkomsten en verschillen met contemporaine dichters. Het is zeer te prijzen dat iemand een breed perspectief hanteert bij de literatuurbeschouwing, zeker als het literaire werk er springlevend uit tevoorschijn komt, zoals hier het geval is. Toch verheldert het ingezette begrippenapparaat het werk m.i minder dan een gewone *close reading*. Het concept 'literair existentialisme' wint niet aan operationele kracht, noch zijn er nu twee 'soorten': een dialectisch literair existentialisme naar Merleau-Ponty naast een dualistisch naar Sartre. Voor bewering-bewijszoekers is het boek een

doolhof. Van Wijk mist kansen op schoten voor open doel: waarom niet tonen dat dichten een existentiële daad is voor Ellen Warmond? Waarom wel ingaan op de taal- en poëzieopvattingen van Sartre, maar niet op die van Merleau-Ponty? Waarom de relatie tussen existentialisme en poëzie niet beter funderen? Nu bestaat de voorname tactiek uit het relativeren van de evidente voorkeur van het existentialisme voor roman en toneel (deze bestaat 'volgens van Stralen', Van Wijk kan daar 'enigszins in meegaan' p.116, 121, 178) en het voor de grote existentiële thema's uitwijken naar verhalende gedichten. De thema's die zij belangrijk vindt, prereflexiviteit en lichamelijkheid, spelen per definitie niet op het niveau van het maken van een taalkunstwerk, maar kunnen wel veel beter worden vormgegeven in poëzie dan in proza of toneel.

Ineke Bulte